

Hizkuntzen erabilera Domingo Agirreren eleberrietan

*The use of language
in Domingo Agirre's novel*

Ana M. TOLEDO LEZETA
Deustuko Unibertsitatea. Euskaltzaindia

Jasotze data: 2020.09.02 Onartze data: 2020.09.17

LABURPENA

Domingo Agirrek euskaraz ondu zituen *Auñemendiko Lorea*, *Kresala* eta *Garoa* eleberrien kontakizunetan latina sartzen du eta, azken bietan, baita gaztelania eta frantsesa ere. Erantsitako mintzaira bakoitzari egotzitako eginkizunak aztertzen dira.

Gako-hitzak: hizkuntza-kodea, egitekoa, islatu, erbestea, usteak.

ABSTRACT

Domingo Agirre includes Latin in his novels *Auñemendiko Lorea*, *Kresala* and *Garoa*, which he wrote in Basque, and, in the last two, Spanish and French. The functions assigned to each of the attached languages are examined.

Keywords: language code, mission, reflect, Foreign tongue, beliefs.

1. Latina. 2. Gaztelania. 2.1. *Auñemendiko Lorea*. 2.2. *Kresala*. 2.3. *Garoa*. 2.4. Loka-
rriak *Kresalan* eta *Garoan* gaztelaniaren erabileran. 3. Frantsesa eta alde batera
utzitako kodea. 4. Ondorioak. 5. Erreferentziak.

Domingo Agirrek (1864-1920) euskaraz burutu zituen hiru eleberrietan beste hizkuntzaren bat edo gehiago sartzen ditu. *Auñemendiko Lorean* (1898), *Kresalan* (1906) eta *Garoan* (1912) latina txertatzen du eta, azken bietan, gaztelania eta frantsesezko hitzen bat. Eleberri historiko gisa aurkez daitekeen *Auñemendiko Loreak* lehen urruneko jazoerak kontatzen ditu, VII. mendekoak, hizkuntza erromanikoak jaio aitzinekoak, eta ondokoak idatzi ziren lehen hurbileko gertaeren berri ematen dute. Garaiz aldatzean, gaztelania eta frantsesa ere eransten ditu.

Hiru kontakizunetan pertsonaia nagusiaren ahotsetik euskara baino ez da jalgitzen eta bigarren mailako zenbait dira beste mintzairaren baten lorratza uzten dutenak. Halaber, hiruretan daude gertalekura iritsitako kanpotarrak eta atzerrira ilkitzen direnak. Iragan urrunekoan Auñemendi du bizileku frankoa den Amando apezpikuak eta bisitatzen du Adalbaldo duke frankoak. Dukearekin ezkontzeko aterako da Ostrabentora Auñemendiko Lorea, Riktrudis. Iragan hurbilekoen bi istorioetan azaltzen dira gertalekura ailegatutako gaztelania elebakarrak eta kanpora joaten direnak hizkuntza bera bereganatzen dute. Hortaz, hiru eleberrietan erbestekoek eta erbesteratuek beste mintzairaren batekin dute harremana, erbestekoek euskararekin, erbesteratuek frankoenekin edo gaztelaniarekin, baina, frankoena ez bezala, gaztelania emendatzen da.

Hirurak moldatu zirenean, hilik zegoen frankoen hizkuntzaren aurrean, gaztelania zein frantsesa indartsuak zeuden eta hizkuntza jaso izandako latinak kristauen elizan irauten zuen. Hiruretan agertzen da latina, batez ere, sinesmen erlijiosoa duela eragile.

Kresalak eta *Garoak* kontatzen dituzten istorioen egunetan, nola frantsesa, hala gaztelania, euskararen mugarrietan egoteaz gain, zedarri horiek ere gaindituta zeuzkaten, bata, iparretik barneratzen ari zen, bes-

tea, hegotik, eta, gaztelania da gertalekuak jadetsi dituen. *Kresalako* Arranondon bizi dira gaztelania elebakar gutxi batzuk, horietako bat, Bilbotik dendetan oihalak saltzera etortzen zena; *Garoan*, behin, amaseme gaztelania elebakarrak Oñatiko Zabaleta baserria bisitatuko dute. Bertako zenbait bizilagunek gaztelaniazko maileguren bat itsasten duten arren, gertalekutik irten direnak dira gaztelania jabetu dutenak. Hala, gertalekua partekatzen badute ere, ez guztiak komunikazio-bitartekoa, eleanitzak izan ezik.

Eleberri historikoak eta hurrengoak kontatutako gertaeren artean dagoen tarte luze horretan hizkuntza-mapa eta bestelakoak asko mudatu izanik ere, egileak ez du ahalmenik denboran atzera egiteko eta orduko ikuskeratik hautemateko, nahitaez mamitzen dituen unetik. Horrek elkartzan ditu hirurak, sortu ziren sasoiak, eta kontatutako istorioa zeinahi aldikoa izan, garaia sakon ikertu izanagatik idazleak, bere orainetik besterik ezin du begiratu.

Azterlanaren helburua da euskaraz taxututako kontakizunotan azaleratzen diren beste hizkuntzei esleitutako eginbideak miatzea. Bai, pluralen, desberdinak baitira, bai hizkuntza bakoitzari emandako betekizuna, bai erabiltzaileek kontakizunean burutzen duten zeregina ere. Hiru eleberrietako kontakizunen mintzairari besteren bat edo gehiago gaineratzen duenez paratzaileak, baliabide honi egotzitako egitekoak arakatu dira. Jardun honek berez bi atal nagusi izango ditu, lehena, beste hizkuntzen adierazpenetan kokatuko da, nork, nola eta zer eransten duen batuz, bigarrenak, bildutakoan oinarrituz, ondorioak ateratzea du xede. Pertsonaiak zein hizkuntzari oratzen dion, kontalariak zelan transkribatzen duen eta kontakizunean gauzatzen duen eginkizuna agertzea ezinbestekoa da. Azken finean, azterketa honen jomuga da idazleak ekai honi ezarritako beharra finkatzea, latinari, gaztelaniari eta frantsesari ipinitakoak erakustea.

Agirreren heriotzaren mendeurrena oroitzea du asmo eta gogorarikoa da egikaritu zituen hiru eleberrietan beste mintzairaren osagaiari atxikitako lantegia jakinaraziz.

1. Latina

Agirreren hiru eleberrietan latina ateratzen da heriotzaren baten inguruan, aurrenekoan, *Auñemendiko Lorean*, Arnaldo Auñemendikoen buruzagi nagusiaren gorpu aitzinean; bigarrean, *Kresalan*, itsasoak hon-

doratu zituen itsasontzietan ito ziren arrantzaleentzat antolatu zen hiletta-elizkizunean eta, hirugarrenean, *Garoan*, pertsonaia nagusia den Joanesen heriotzaren iragarpenean. Testuinguru horretan, beti laikoa ez den pertsonaiarengandik isurtzen da latina. Erlijioa sustrai duten erranal-diak ia beti bi kodeetan azaltzen dira, istorioa ondutakoan eta jatorrizkoan, eta pertsonaiak bietara jotzen ez duenean, laga duena oin-oharren bidez berreskuratzen du kontalariak, baita argibideak ekartzea bere gain hartu ere.

Auñemendiko Lorean lau bider aurkitzen da latina, lau horietako hiru, Amando apezpikuarenak dira eta, laugarrena, kontalariarena.

Arnoldo eta honen alaba Riktrudis Amandoren etxera heldu zirenean, apezpikuak beste bisitari bat zeukan, Adalbaldo duke frankoa. Ezusteko topaketa, batik bat, bi komunitateetako herrikideen arteko harremana etsaitasunean eraiki delako, frankoek auñemenditarrak menperatu nahi izanak sustatutako guduengatik. Frankoa den, baina Auñemendiko apezpikua den Amandok, lauak kristauak izateak lotzen dituen bereizgarri bat latinez esan ostean, euskaratzen du eta kontalariak oin-oharreen zehazten du erreferentzia. Bi kodeak usatu ondoren, euskara baino ez apezpikuak, eta kontalariak, oin-ohar baten bitartez, latinez jartzean, norena den ezagutarazten du. Hortaz, pertsonaiak adierazitakoaren etorburuaz kontalaria arduratzen da, dela erreferentzia itsatsiz, dela euskartu duena hitzez hitz latinez aipatuz (49, 50).

Hurrengo latinismoen eragilea Arnoldoren azken arnasa da. Gauerdi inguruan oso eguraldi gaiztoarekin Amando eukaristia eramatera doakionean, jentilen etxe aurretik igarotzean, oratzen dio latinari eta, oraingoan, pertsonaiak ez du euskaratzen, ezta kontalariak erreferentzia jaso ere (91). Arnoldoren hiletan, ordea, berriro Amando eta kontalaria elkarren osagarri izango dira, hark latina baliatu badu, kontalariak euskaratzen du eta, alderantziz, itzuli badu, oin-oharreen iturria (104) ezartzen du.

Oin-oharretan ez ezik, kontakizunean bertan sartzen du kontalariak, atalburuetako bat “post nubila” (119) izendatuz. Osterantzekoak erlijio barrutikoak direnez, esaera arrunt baten lorratza uzten du, euskaratzea baztertuz.

Kresalari dagokionez, eresien goiburuetan, —“*Miserere*” (19), “*Ave maris stella*” (49), “*Manificat*” (54)—, kanpaiak iragarritako elizkizunaren deian, —“*Abemaritakoak*” (61)—, agur herrikoi batean, —“*Ave Mai Puixima!*”

(159)—, ito diren arrantzaleen aldeko elizkizunean eta kontakizunaren atzeneko hitzetan irteten da latina. Hileta-elizkizunean, apaizek kantatu zituzten eresiez gero, kontalariak kontakizunarekin jarraitzen du eta haiek euskara erabili badute, oin-oharretan tokitzen du latina eta, jatorrizkoari eutsi badiote, segidan euskaratzen du (220-221). Kontalariak istorioa ixten du bi pertsonaien arteko elkarrizketan aditutakoak iradoki dizkion Simeon Igarlearen berbak latin hutsean lagaz (236). Hileta-elizkizunetakoak izan ezik, pertsonaia laikoengandik datoz, nola eresietako izenburuetako bat, —*Manificat*—, hala kanpaiak gaztigatutako elizkizuna eta agurra.

Iragan urruneko jazoerak kontatzetik hurbilekoak kontatzera igarotzean, latina pertsonaia laikoen ahotsetik ere ateratzen da eta, hauen-gana zabaltzean, era bereko idazketa bukatzen da; orain bi, bata, araua, bestea, ebakera.

Ahoskera du euskarri *Garoako* Joanes pertsonaia nagusiaren emazte Ana Josepari darionak: “*Abe Maria*” (95), “*Are mai puixima*” (263), “*Gloria Patri Pillio Espirituri Santo... [...] Sicut erat in printzipio...*” (300). Nahiz eta aurreko kontakizunean eta honetan bi esamolde berdinak azaldu eta desberdin idatzi, entzundakoa letrara eroanaz dabilenak horrela joka zezakeen, baita euskalkiz aldatu duelako ere, bizkaiera gipuzkeragatik ordeztuz.

Idazketa-arauan finkatzen da Ana Joseparen bilobaren latina. *Garoan*, Bidaurreta komentuko Malentxo lekaimeak hil-kanpaien jakinarazpena lotzen du bere aitona Joanesen heriotzarekin eta, latinez otoizten hasi ostean, segidan euskaratzen du (298) eta kontalaria ez da arduratzen erreferentzia txertatzeaz.

Bi berritasun gehitzen ditu *Garoak*, hain zuzen, lehenbiziko aldiz, emakume batek, Malentxok, eta pertsonaia laiko batek baliatutako latina araua betez idazten delako. Orobat, pertsonaia laiko Patxiko sendagilearen ahotseko *nequaquam* (92) da erlijio barrutia etorburu ez duen hitz bakarra. Berba soil honen bidez bistaratzen da idazketaren irizpidea, orain arte pertsonaia laikoek jalgitako latinismoak ebakieran ezartzen zirelako. Hortaz, ahoskera / araua bereizketak ez du sustrai erlijioso-ordenakoren bateko kidea edo abadetzakoa izatean, ikasia izan ala ez izatean baizik, eskolan ala belarriz jabetutakoa izatean. Hiru kontakizunek bat egiten dute erantsitako latinaren iturrian, erlijioan, kontalariaren bi hitzetara eta Patxiko sendagilearen bakarrera mugatuz, barruti hori gainditzen zuena.

Laburbilduz, *Auñemendiko Lorean* Amando apezpikua pertsonaiak eta atalburu baten goiburua jartzen duen kontalariak heltzen diote latinari; hurrengoan, *Kresalan*, pertsonaiek baino ez, elizgizonek eta laiko ezikasiek. Lehen bi eleberriekiko *Garoak* dakartzan nobedadeak honako hauek dira: latina oin-oharretatik desagertzen da, lekaime batengatik isurtzen da latina, eta erlijioa eragile ez duen berba arrunt bat adierazten du pertsonaia laiko ikasi batek.

2. Gaztelania

2.1. *Auñemendiko Lorea*

Euskaraz ondutako *Auñemendiko Lorean* aipatu diren lau unetan emendatzen da latina. Asmazio hutsa zatekeen kontakizuneko nornahirengandik hizkuntza erromanikoren bat irtetea, baldin eta kontatzen ziren jazoerak gertatu ziren garaiarekin benetakotasunen bat gorde nahi bazen behintzat, VII. mendean mintzaira horiek jaio gabe baitzeuden.

Jatorri desberdinetatik bildutako oin-oharretan, latinaz gainera, gaztelania eta frantsesa ere agertzen da. Kontu filologikoak edo gaizki ulertuak saihestea xede dutenek agerian uzten dute kontalariaren hizkuntza euskara dela, baina gaztelania aukeratzen du zeregin bat betetzeko, kontakizunean sartutako euskal hitzen esanahia zehazteko, egunero hizkeran ezezagun ziren berben kontzeptua zedarritzeko, eskakizun horri, behin edo behin euskarazko sinonimoren baten¹ edo azalpenen baten bitartez² erantzuten badio ere.

Oin-oharretako azalpenetan ere, hautatutako hitza ohiko erabilera-kotzat atzematen ez duenean, kontakizunean bezala jokutzen du kontalariak, oin-oharreko ezohiko berbari izartxo bat itsatsiz eta amaieran beste oin-ohar baten medioz gaztela-niazko ordezkoa ipiniz. Berben adiera gaztelaniaz finkatzen duenean, bere eskutik datozeinei gehitzen die Larremendiren hiztegitik jasotakoak eta, hala denean, erreferentzia ere ematen du.

[1] “eresietan: kantuetan” (28); “txukunean: garbian” (29); “*zilbota*, txilborra, urdailla, *tripa* (55); “*ixilura: sukaldeko maia*. Ondiño gure baserrietan batzuk badira” (61); “*gal-darak: maskelua, pertza, burni-pertza*” (61); “*oratu: eldu*” (62); “*mandiota, gizategia legez*” (82); “*mut, mist eta txist bardiñak dira*” (82); “*antxitxika: arin-aringa*” (88); “*zorotuta: erotuta*” (98); “*berekauz: berez*” (111); “*ordeka: zelaia*” (119); “*zamalda, aldra legez*” (129).

[2] “*arrazkoa, narruzko galbai zulo bagea*” (63); “*gorte, gordete, euskera da. Emendik dator erdaldunen corte*” (91).

Eredu estandarizaturik ez duen hizkuntza du lantegi eta garbizaletasunaren alde egiten duenean, estandarizatuta dagoen baten bidez ezarzen du berben esanahia. Hala izanik, bi mintzaira hauek dakizkitenei zuzentzen ari zaie.

Kontalariaren oin-oharrei besteengandik ekarritakoak batzen zaizkie. Hiztegian Larramendiren hiztegiakoak, latinezko aipu denak besterena dira, baita historia oinarri dutenak ere. Historia langai zuenez, historiagileengana jotzen du pertsonaia eta gertaera historikoak bermatzeko, kontatzen ari dena ez dela irudimenaren fruitu nabarmentzeko, eta azterlariaren hizkuntza, gaztelania zein frantsesa, bere horretan lagatzen du.

2.2. Kresala

Lehen urruneko jazoerak kontatzetik hurbilekoak kontatzera igarotzean, gaztelania kontakizunean bertan azaleratzen da, nola pertsonaien ahotsetik, hala besteen idazkietik. Egunkari batek jakinarazitako albistea gaztelania hutsean geratzen da: “¡Horrible hecatombe! Ipinten eban paperak letra andi baltzakaz. ¡Horrible hecatombe! ¡Más de cien ahogados!” (215). Bilboko egunkariak zabaldutako berria gertaera historiko bat izanik, era honetan sartzen du kontakizunean, ziur aski, 1878ko apirilaren 20ko enbatak eragindako ezbehar samina, besteak beste, gertalekukoek, Arranondokoek, pairatu zutena.

Kontakizunera eroaten ditu gertalekuko pertsonaiak eta kanpotik etorritakoak. Bertakoek gaztelaniazko maileguren bat jaulkitzen badute ere, erbestean bizi izandako bi arranondotar kanpotarrekin solas egiteko biltzen direnean, gaztelaniaz jarduten dute, baina, gisa honetan zurutuz, kontalariak itzultzaile-lanari oratzen dio: “baña nik euskaldunentzat egiten dot neure lantxo au ta euskeraz ipiñiko dot” (100). Elkar ulertu nahi izanez gero, ez zeukaten beste aukerarik, bost hizketakideetako hiru, gaztelania elebakarrak baitziren. Gertalekukoena kodea ordeztzen duten bost gizon hauek aurkezteko eta haien esanak jasotzeko kontalariak atalburuari “Bedar txarrak” goiburua ipini arren, metaforak iragarritakoa ez dute lokarri, hizkuntza horren jabe izateak baino ez, preseski, horietako bat, Arranondoko itsas agintaria, beste belar motakoa baita, “mendafina”, osterantzeko lauei aurre egiten diena.

Lau belar txarren artean soilik gertalekuko bat dago, indianoa, gaztelania Ameriketara bereganatu zuena eta euskara ahantziz joan zena. Birri-

tan agertuko dira autuan eta aurrenekoan indianoak gaztelania zenbate-raino eskuratu duen bistaratzeaz ardurako da euskaratzen ari den kontalaria, hura hitz egiten hastean, jatorrizkoa ere emendatuz:

Neuk esan neike iñok baño obeto, lur asko ikusi ditut eta: euskereak eztau ogia irabazteko *balio*. (Yo puedo *desir* mejor que nadie, porque *ha visto muchos tierras: baskuentze no vale para ganar pan*) (103).

Hiru erdaldunek ez dute beste mintzaidetik, bai ordea, bi arranondotarrekin, itsas agintariak kontalaria bera izango du eta indianoak kontakizuneko beste hiru pertsonaia. “1904-ko Agorraren 22-an” (227) kontalaria Arranondora doa eta, istorioa ixteko, fikzioan sortu dituen pertsonaia batzuekin batzen da berriak izateko. Ezagunak zituen hizketakideen artean, itsas agintaria zegoen eta daukaten berbeta dela eta, haren euskararen zantzua uzten du kontalariak, ordu arte haren adierazpenen itzulzailea izan baita.

Bi arranondotar horietako batek baizik ez du parte hartzen istorioan: indianoak. Gaztelania baliatzen zuten gainontzekoak kontakizuneko osagai badira ere, istoriotik at daude.

Indianoa barneratzen da istorioan Bilbon neskame-lanetan zebilen Arranondoko Mañasirekin trink egin zuenean. Topaketa horrek eragin-dako nahiarengatik, euskaldun hutsak diren Mañasi eta honen gurasoekin harremanetan jartzen da. Ordurako “ez erderarik eta euskerarik ezekian” (99) lege zezagarrituta zeukan kontalariak, horiekin mintzatzeko hobesten zuen hizkuntza albo batera laga behar zuenez, indianoaren euskara gaiztoa azaltzen da.

Kode-aldaketa beti gaztigitzen du kontalariak letra etzanaren bidez eta, indianoak Mañasirekin Bilbon topo egiten duenean, euskaraz daukaten hizketaldian erdarakadak sartzen ditu, “*acompañatea*” (126) eta “*Dos de Mayoko korridak [...] billetea, Mazantini da primer espada, guztizko toriadorre abilla*” (127), baina, solas honen ondoren, gutun baten bitartez ezkontza eskatzen dionean, oso zuzen idazten du, hitz bakar bat azpimarrazuz: *bankoa*, eskutitz-egilearen diruaren gordelekua. Mañasiren ezezkoaren ostean bere buruarekin bakarriketan ari denean, berriro lehen bezala: “*famili*”, “*pobre*” “*arrazoia!*”, “*akordau*”, “*¡Sin educación!*”, “*edadeak*”, “*pentamentu*” (131), “*kontuak*”, “*gustetan*” “*entierroetara joatea. Gustoko pertsonak*”, “*erromeri ta bodetan*”, “*zelebrauko [...] bodak*”, “*Iñusentea!*”, “*kostumbreak*”, “*lenguajea*”, “*¡Parese mentira!*”, “*kulpea*”, “*abueloen uso kostumbreak konserbau*”, “*estranjerian*”, “*ilustraziñoa*”, “*lastimea*” (132).

Mañasiren erabakia mudatzeko asmoarekin indianoak haren gura-soengana jotzen du. Hirurak bekoz beko daudela duten elkarrizketaren bereizgarria bizkortasuna da: murrizt eta labor bakoitzaren usteak jakitera ematen duten horien artean, euskara ahantzia zuenak “*señora*” (134) mailegua baino ez du txertatzen. Baten edo besteen etxean elkartzen dira, hurrengoan, Mañasiren aita potin berri baten premian zelako indianoari dirua galdatzera joan zenean eta, jardun honetan ere, euskara mor-doiloarekin jarraitzen du: “*Alegretan naz potin ori gustokoa izatea. Baña eskribidu gero*” (62). Ondoko autua izango da azkena, ezkontza zerratzeko indianoak Mañasiren gurasoak bisitatzeko dituenen, eta ez dago inolako nobedaderik haren euskarari: “*desagradezituen [...] persona formalik*”, “*dokumentuak*” (196), “*prezisokoak*”, “*errekisto zibillekoak*” (197), “*entendidu. Neu en persona*”, “*Esto es demasiaro*”, “*prestau*”, “*anilloa*”, “*¡Qué intoleransia!*” (199), “*jinsivilisaos! jastokillos!*” (200).

Indianoaren erdarakadei gehitzen zaizkie mailegu urri batzuk: “*lenengoa, lumero uno!*” (54), lelo bat, “*izkira izkirea / dame la bizarra*” (66), “*¡biba la pas!*” (120), “*Amona mona se quera*”³ (145). Egileak Arranondo izendatzen duen Ondarroan kokatzen du kontakizuna, bere jaiolekuan, eta gizatalde horretako maila apalekoen zenbait erabilera islatzen ditu. Gaztelaniaren ezaguera handirik ez dutenengandik badatoz ere, hitzon adieraren jabe dira.

Izendatutakoez gainera, Arranondon egundoko ospakizuna zuten egunean, han bertan zegoen kontalariak herritarren eztarritik ateratako “*¡Urra! gora! ¡viva! edo bizi bedi!*” (233) aditutakoak batzen ditu. Oraingoan, aurretik arranondotar bati transkribatu dion “*biba*”tik “*viva*”ra igarotzen da eta maileguari euskararen ordezkoa emendatzen dio. Baita, berriak gaurkotzen ari zela, Artobero gaitzizena zuenarekin berbetan zebilela, hark “*maestrese*” (231) esan izanagatik, kontalariak oin-ohar bat itsatsi ere: “*Eztakit zelan sartu dan Arranondon itz barregarri au, baña askoren aotik entzun dot, atsekabez*” (231).

Laburbilduz, Arranondon gaztelaniaz zihardutenen artean bi ziren bertakoak eta bi horietako bat aukeratzen du kontalariak istorioan esku har dezan, hain justu, bi mintzairak trakets baliatzen zituena. Haren hizketa-moduari egotzitako ezaugarria du sorburu, ez horrela, gertalekutik irten ez direnek jaulkitzen dituzten mailegu bakanak. Indianoarengandik eta Arranondoko jende xehearengandik jariotako maileguk lekukotasun

[3] Horrela idazten da “*Aunque la mona se vista de seda, mona se queda*” esaera.

desberdinak jasotzen dituzte, harenak euskara gaiztoa erakusten du, bes-teenak, gertalekuan usatzen dituzten esamolde batzuk. Bildutako aipamenek bi jarraibide dituzte idazketan; bata, araua da, euskarri hau baitute Bilboko egunkariko albisteak, Arranondoko ospakizunean kontalariak entzun zuenak eta bi kodeak, gaztelania eta euskara, nahasten dituen leloak; bestea, ebakera da, indianoak zein euskaldun hutsak diren arranondotarrek sartzen dituzten maileguak.

Kresalako oin-ohar oro hizkuntzaren eremukoa da. *Auñemendiko Lorean* legez, hitzen esanahia zehazteko ez bada, kontalariaren hizkuntza euskara da, baita hiztegegintzan tarte zabalagoa eman ere euskarari. Larremendiren hiztegia bertan behera uzten du eta arrantzaren gorabeherak arrotz zituztenentzat argitasunak jartzen ditu.

2.3. Garoa

Garoan azaleratzen den gaztelania ere, erbestean ibili diren euskaldunengandik eta kanpokoengandik isurtzen da. Batzuk eta besteak idazketan bereizten ditu kontalariak, kanpotarrena idazketa-arauan ezarriz eta, euskaldunena, ahoskeran, bi salbuespenekin: Patxiko sendagilea eta pertsonaia nagusi Joanesen seme Juan Andres.

Juan Andres irabaziak hobetzeko asmoarekin Burgos aldera ilkitzen da eta handik Galiziara. Hemengo Dionisia izeneko emakumearekin ezkondu eta gero daukaten seme Juanitorekin, behin batean Gabonak ospatzeko Oñatiko Gogordopeko Zabaleta baserrira iristen dira, Juan Andresen jaiotetxera. Bisita horretan, aurreneko elkarretaratzean, bakoitzak zekien hizkuntza bakarrari oratuz (190), amaginarreba eta erraina ezin elkar adituz aurkezten ditu; hurrengoan, berriz, afaltzeko mahairatzen direnean, beste bide bat hartzen du kontalariak, zenbait mahaikidek euskaraz adierazitako iritziei, Juan Andresen seme Juanitok berea eransten baitie gaztelaniaz (195), inork itzuli ez duenean. Beraz, ulertezina ulergarritasunagatik trukutzen du, Juanitori gaia segitzeko ahalmena aitortuz.

Kresalarekiko egoera berri bat *Garoan*, han gaztelania elebakarrak beren kodearen jabe direnak baino ez dituzte solaskide eta, honetan, bata bestearen mintzaira ezezagun zutenek aurrez aurre ipintzen ditu, ondoko agerreran Juanitori euskara sumatzeko ahalmena esleitzen badio ere kontalariak. Topaketa soilera mugatzen da adiezina eta gaztelaniaz esandakoak bere horretan geratzen dira. Hortaz, kontalariak argi eta garbi

ulertezina azaldu nahi izan du, preseski, lehenik batzen direnean, adigaitasuna konpon zezakeen pertsonaia egon zegoelako, hain justu, bi mintzairak menderatzen zituen Juan Andres. Testuinguru honetan baizik ez dio heltzen gaztelaniari Juan Andresek emaztearekin eta semearekin berba egiteko, hortik aitzina, kontakizunetik at dago, harik eta azkenekoz sartzen den euskaraz idatzitako gutun baten bitartez, “pobre de levita” (302) esapidea txertatuz.

Juan Andresez bestalde, beste euskaldun batzuk ere joko dute gaztelaniara. Euskaldun hauen erabilera-esparruak, batik bat, bi kokagune dituzte; bata, Joanesen biloba Malentxoren ezkongaien arteko lehiaketa; bestea, Eibarko mitina. Malentxorekin ezkondu gura zutenetako bat Moxolo Potolo zen, haurra zenean Joanesek “otsokotarra dek” (70) ezaugarritutakoa eta, geroago, Ameriketara, Bilbon, Madrilen eta Bartzelonan pilotan jokatu zuena (146). Malentxoren ezkontide izateko norgehiagokak bere pentsamendua harrapatzen duenean itsasten du gaztelania: “*por diñero balla perro*”, “*¡guardabajo toro el mundo!*” (207). Beste lehiakideetako bat, Somorrostrora atara zen Joanesen biloba Martin da eta irabazle bada, “*Viva la Pepa*” (207) biziko dela uste du. Bi pertsonaiok Eibarko mitinean ere bazeuden, Martin mitinlari legez eta Moxolo Potolo entzule moduan. Besteak beste, Moxolok euskaraz iruzkintzen ditu haren esanak eta Martinek bere saioa amaitzean, hizkuntzaz aldatzen du, “*Biba la replública! Abajo Inkisición*” (293) adieraziz. Bertaratu diren zenbaitek hizlariaren jardunak iradokitakoa jakinarazten dute, izengabeko baten “*Viva la libertad*” (292) eta jendartearen “*Betor dirua! Venga diñero*” (292) salbu, denak euskaraz.

Entzuleen artean ere bazegoen beste bat Martin mitinlaria ezagutzen zuena, Patxiko sendagilea, eta hura bere zeregina hastera zihoanean, “*Sobresaliente en la facultad de Arrantzandi! Doctor por la Universidad de Upelondo*” (291) agertzen du.

Aipatuei gehitzen zaizkie Martinen atzenengo berbak, “*el Nunsio que os de, lo mío para mí es y...*” (304) eta gertalekuko mailegu batzuk, Juan Andresen “*perrokarill*”ek (107) mintzagaia bera du eragile, burdinbidearen gaztelaniazko ordezkoaren berri ematen ari zelako eta enparauak saihegarri ziren: “*Fuera bizarrez*” (110) edo “*Bienke*” (261) Ana Joseparen ahotsean, “*ermano*” (119) honen seme Iñazio Marirenean, “*sosiedade*” (147) Patxikorenean, “*Bien, bien*” (224), “*sentellas*” (225, 280), “*Ke ay*” (255) Moxolo Potolorenean, ardozale eta festazale den Peru Odolkiren “*konpañero*” (259)...

Gertalekuko idazki bat izan ezik, osterantzekoak kanpotarrenak dira, dela San Antonio egunean Urkiolan eskaleen eskaintza, “*¡Santa Lucía le guarde!* ta *¡San Antonio le ampare!*” (157), dela paper-saltzaile batek oihal batean gaztigatzen zuen papera, “*¡Horroroso crimen!*” (161), dela Juan Andres Santiagon bizi zenean, topaleku zuten kafetegira iristean, han zeudenak egiten zioten harrera, “*qué hay Don Xoan, ola Don Xoan, siéntese acá, póngase ahí*” (188) eta, gertalekuko idazkiari dagokionez, Bergara inguruko ostatu baten horman jarritakoa, “OY NO CE PIA, MANANA ZI” (269).

Kresalan erabilitako eredu bera txertatutako hizkuntzak letrara eroatekoan, kanpotarrena idazketa-arauan oinarrituz eta gertalekukoena jakintza-mailaren arabera bereiziz. IdazkUNETAN, Urkiolan saltzen zen paperak Toledoko jazoera bat kontatzen zuenez, gaztelauen batek burututakoa izango zen eta oihaleko iragarpena arauan finkatzen da, Bergarako ostatuko hormak zabaldutakoak ez bezala.

Erbestekoen, Patxiko sendagilearen eta Juan Andresen gaztelaniak idazketa-araua gordetzen du, ez gainerako euskaldunenak. Ekidin zitezkeen maileguak direla eta, berariaz ezarrita daude, pertsonaiaren izaera eratzeko mintzamoldea ere bitarteko delako. Egunerokoa eta euskara garbia nahasten da kontakizunean eta, nola alde batera, hala bestera egin, oin-oharraren bidez kudeatzen da. Esaterako, Zabaletako Ana Josepa eta Azkarragako Mari Batista ezkontza bat hitzartzen dihardutela, honek “ulertuko” dio eta kontalariak oin-oharrera jotzen du, “*Konponduko esan zuala uste det*” (46) argitzeko. Baita alderantziz jokatu ere, Ana Josepak baliatutako “*pare*”-ari honako oin-oharra itsatsiz: “*Biko. Pare esaten zuan beti Ana Josepak eta pare ipiñi bearko degu*” (56). Haatik, berehalako batean kontrako norabidea hartzen du Ana Joseparen ahotsetik, “*oe-bigungarri*”, “*buruazpiko*”, “*berogarri*”, “*burkozorro*”, “*zamau*” (57) isuriz, eta oin-oharretan gaztelaniaz duten esanahia zehazten du. Beraz, kontalariak pertsonaiari esleitutako hizkeran, batzuetan egunerokotasuna hobesten du, besteetan, aurkakoa, bi baserrietako etxeoandre horiek nekez ezagut zitzaketelako hitz horiek.

Kresalako zein *Garoako* gertalekuetara kanpotarrak ailegatu izana eta bertako zenbait kanpora ilki izana gaztelaniaren eragile nagusia bada ere, batzen zaizkie gertalekukoek jaulkitzen dituzten maileguak. Bi kontaktuzunetan euskaldunak bereganatzeko eran tokitzen da idazketaren irizpidea. Sendagileak gaztelania eskolan ikasi du, Juan Andresek Burgoseko lankideekin, Martinek Somorrostrokoekin eta Moxolo Potolok pilotan ibili zen lekuetan. Gidalerro desberdinak ikasketak duenarekin eta ez du-

tenekin, Juan Andresekin izan ezik. Nahiz eta Juan Andresek entzunaz jadetsi duen gaztelania, kontalariak izan bazuen ziorik arauak galdatutakoa betez idazteko; izan ere, behin baino ez dio heltzen gaztelaniari, jaiotetxeko familia bisitatzen duenean, eta semea duela solaskide. Juanito erdalduna ez ezik, bizileku duten Santiagon eskolatutakoa izateak kontalariari eskatzen zion haren gaztelania arauaren agindupean idaztea eta bide beretik ez bazetorren aitarenak, aita semearen azpitik kokatzen zuen.

Oin-oharrak kontalariaren eskukoak dira eta hiztegiaren alorrean ordezkoa ipintzen du, noiz edo noiz azalpen urri batzuk emanaz. Hitzen esangura mugatzeko lantegian gaztelaniak nagusi izanaz jarraitu arren, euskarazko sinonimoak ugarituz doa.

2.4. Lokarriak *Kresalan* eta *Garoan* gaztelaniaren erabileran

Kontakizuneko kodeari beste hiru eransten zaizkien hauetan, soilik gaztelaniak darama erbestea esteka. *Kresalan* gaztelaniaz jarduten zuten mintza lagunetako batez, “mendafinaz”, “Itxasgizonak askoetan emon eutsen min beragaz batuten zirean erbestetar eta erbesturiko batzuei” (100) dio kontalariak, hizketakide horien artean beste arranondotar bat eta bilbotar bat zeudenean, Bilbotik dendetan oihalak saltzera etortzen zena. *Garoan* Juan Andres Burgosera irten zenean, “atzerrira joan zan” (103) esan ondoren, Joanesen biloba Martinek jaiotetxea utzi zuenean, adiera bereko berbak baliatuko ditu kontalariak:

Aloña ondotik erbestera erten aldi bat egin bear degu.

Somorrostrora joan gintezke lenbizi.

Bizkaira esatera ninjoan, baño damutu egin zait (185).

“Erbestetar eta erbesturiko” horien gaztelaniari gehitzen zaie euskaldun hutsen maileguak eta idazkietatik jasotakoak, dela Bilboko egunkaririk, dela Urkiolan San Antonio egunez salgai zeuden paperen iragarpenetik, dela Bergara inguruko ostatuko hormatik. Beraz, erbesteko hizkuntza gertalekura iritsi da.

Kresalan erdaraz ari zirenen solasa euskaratuz dabilen kontalariak, indianoak hitza hartzean, itzulpenari jatorrizkoa gaineratzen dionez, inplizituki agertzen du osterantzekoena akasgabea zela, horien artean arranondotarra zen itsas agintariarena. *Garoako* Patxiko sendagilearena ere, arauan finkatzen du. Hortaz, eskolan ala belarriz jabetzean ezartzen

du euskaldunen gaztelaniaren idazketa-modua, Juan Andresen salbuespenarekin.

Gertalekukoak diren pertsonaia laikoen artean, bi eleberriotako ba-koitzean ikasketak dituen bakar bat dago, *Kresalan* itsas agintaria eta *Garoan* Patxiko sendagilea. Kontalariak ezagun bezala aurkezten ditu eta batarekin zein bestearekin behin batuko da. Istorioaren garapen-tokiak bisitatzen ditu eta abagune hau profitatzen du fikziozko zenbait pertsonaiekin elkarrizketatzeko, besteak beste, izen propioarekin izendatzen ez duen *Kresalako* itsas agintariarekin eta *Garoako* Patxikorekin. Itsas agintaria belar txarrekin berbetan baino ez da azaltzen, harik eta azken atalean, gertalekukoek jai handia zeukaten egunean, kontalaria ere biltzen zaien eta kontakizunean barneratu dituen hainbat pertsonaiekin banaka elkartzten den, horien artean, itsas agintariarekin. *Garoan* ere badiu fikziozko pertsonaia mintzaide, kontakizunari ekiten baitio pertsonaia nagusiarekin izan zuen hizketaldiarekin eta, geroago, San Tomas eguna azoka eta demarekin ospatzen zuten Mondragoira joaten denean, solaskide berria. Hemen ikusten ditu jada kontakizuneko partaide ziren fikziozko pertsonaia batzuk eta topo egiten du bere haurtzaroko lagun batekin, Patxiko sendagilearekin. Autuan ari direla Patxikok “ni beti izango naiz abarkadunen maitale” (94) jakinarazten dio.

Kontalaria arduratzen da adiskideen berri emateaz, itsas agintariari buruz, “dirutsua, Arranondon guztiz ondo ikusia ta eskubide andikoa” (100) adieraziz, eta Patxiko sendagileari “bene benetan jakintsua” (90) ezaugarria egotziz. Batak eta besteak zeregin bera betetzen dute. Beren herritarren artean itzala zuten pertsonaia ikasi hauek hautatzen ditu paratzaileak kanpotarrei eta kanpora atera direnei buru egiteko, itsas agintaria baita belar txarren usteak gezurtatzen dituen, eta, *Garoako* Patxiko sendagilea, batik bat, gertalekua laga duten euskaldunak zirikatzen dituen. Patxiko ez da harremanetan jartzen Gabonak ospatzera Zabaleta baserrira ailegatu ziren Juan Andresen emazte Dionisiarekin eta seme Juanitorekin, baina Juanitok izango du aurre egingo dionik, hain zuzen, afaria bedeinkatuko duen aitona Joanes pertsonaia nagusia.

Biek lantegi bera egikaritzen dute, itsas agintaria jarkitzen zaie atzerrian bizi izan den indianoari zein gertalekura etorritakoei eta Paxiko erbesteko bidea hartu dutenei. Abarkadunen maitaleak oinetakoz mudatu duten Juan Andres eta Martin xaxatuko ditu eta horiez bestalde, “Moxoloren ardangelan bituta” (145) zeudenak: “Oñatira zijoan guztian,

ederki asko kilimatzen zituana” (147). Dirudienez, akuilatzen zituen horiek bazuten begirunerik Patxikorekiko, bai bederen, ardangelakoek,

onian artzen zizkaten ozpinkeri guztiak eta etzioten min emateko gauza bat egundaño esaten, arpegiz arpegi. Zanbroak sortzeraño zigortzen zituan, erruki gabe, ta oso leunki, izaturik bezela erantzuten zioten mutil pardelak (147-148).

Itxuraz behintzat, baita Juan Andresek ere, trink egiten dutenean, “*Ola Don Prantzisko*” (110) esanaz agurtzen baitu.

Nola *Kresalan*, hala *Garoan*, bigarren mailako pertsonaiak dira gaztelania baliatzen dutenak, kanpotarrak eta gertalekutik ilki direnak, eta hauei batzen zaizkie irten ez direnak txertatzen dituzten maileguak. Ontzaileak erabiltzaile guzti horiengandik bereizten du lehen mailan kokatzen duena, hizkeraren alderditik kontalariarenetik gertuen dagoen mintzamoldea atxikiz eta babestu nahi duen hazia honengan ereinez: pertsonaia nagusian zertzen ditu nahitaezkotzat dauzkan oinarriak. Ereduzkotzat dituen pertsonaiak izendatzen ditu protagonista izateko, ezereen premiarik ez dutenak eta, izanez gero, etsitzen dutenak. Beharrik ez duen eta, gogoren batek harrapatu arren, bazterrera uzten duenak, ez du balio istorioa sortzeko eta egiteko hau gauzatuko dute daukaten nahia lortu nahi dutenek. Jakina, gurariren bat dutenak ere, beti bigarren mailakoak dira eta, horien artean, erbestean gaztelania entzunaz eskuratu duten denak daude. Idazleak aukerakoentzat dituen zimenduak ezartzen die pertsonaia nagusiei eta gurariren bat duten bigarren mailakoen bitartez nabarmentzen ditu, oroz gain, erbestean gaztelania belarriz jadetsi duten euskaldunen bidez.

3. Frantsesa eta alde batera utzitako kodea

Auñemendiko Lorean hiru oin-oharretan agertzen da frantsesa (168, 172, 174) eta hirurak historiagileengandik ekarritakoak dira, haien hizkuntzari eutsiz.

Hurrengo eleberrietan ez oin-oharretan, baizik eta kontakizunean bertan frantsesa, ez horratik, gaztelaniari esleitutako eginkizuna burutzeko. Euskal Herriaren mugarrietan zeuden bi mintzaira horien artean egon bazegoen alderik, bata, bestea ez bezala, gertalekuetan barneratuta eta, sartu ez den frantsesa, apainduriaren eremuan tokitzen du, hain zuzen, *Kresalan*, Bilboko denda baten izenera, *Au monde elegant* (202) eta, *Garoan*, burdinbidea hitzaren itzulpena murrizten baitu. Honakoa, Bur-

gos inguruan frantsesekin eta gaztelarrekin batera burdinbidea egiten ibili zen Juan Andresengandik dator: “*txemen de per*. Ondo esan bear zan baña: *txemén de perrr*” (107).

Horrenbestez, kontakizuneko kodearen egoeratik ez ditu ardazten gehitutako bi kode hauek, gertalekutik baino. Gertalekutik atera direnek bereganatu duten mintzaira gaztelania da eta, horietako batek, berba bakar batekin frantsesaren aztarna lagatzen du. Gaztelania gertalekura heldu da eta hizkuntza ofiziala da. Nahiz eta bazeuden beste euskaldun batzuk baldintza bera bizi zutenak frantsesarekin, bi hizkuntzen erabilera gertalekutik moldatzen da. Kontakizunaren eraketan ez ezik, oin-oharretan ere banantzen ditu bi hizkuntza hauek, preseski, leku horretan euskarazko ezohiko hitzaren esanahia soilik gaztelaniaz zehazten delako.

Iragan urruneko eleberriko historikoaren gertaeretatik egilearen egunetakoetara igarotzean, kontalariak kontakizuneko zenbait pertsonaia ditu berba lagun. Zeregin honekin balizko hartzaileari agerian jartzen dio istorioak asmazioa gabe, benetakotasuna duela jatorri: bere begiek ikusitakoak du berme. Egiatasuna irmotzeko kontalaria kontakizuneko pertsonaiaren batekin biltzeak irabazien partez galerak eragiten zion lehenaldi urrunekoan, idazketaren eta kontatutako jazoeren artean zegoen tartearengatik, baina, bitarteko hori baztertu arren, ikusitakoan oinarritzen da. Aurrenengo eta atzeneko atalak hasten ditu irakurleari zuzenduz eta bietan *ikus* hitza jasoz: “Ara nik *ikus* eta *ikas*tako gauzak esan, irakurlea” (173). *Ikas*itakoan finka zezakeen, historiagileek aztertutakoan, ez zehatz-mehatz *ikus*itakoan. Fikziozko generora jo duen berak, hiruretan nabarmentzen du, darionaren iturri nagusia irudimena izan ordez, *ikus*mena dela.

Dena den, *ikus*itakoa ez du modu berean mamitzen eleberri historikoan eta osterantzekoetan, besteak beste, hartan, frankoen hizkuntza ezkututzen baitu. Adalbaldo duke frankoak, halaber frankoa zen Amando Auñemendiko apezpikua bisitatzen duenean, kontalariak adierazten du “*euren izkuntzan*” (41) ari zirela. Hala izanik, bien arteko elkarrizketa euskaratzen dabilen kontalariak, honen ondorengo *Kresalan* ez bezala, ez du emendatzen lantegi horri oratu dionik. Berbetan zihardutela, bi euskaldun ailegatzen zaizkie: auñemenditarren buruzagi Arnolde ospetsua eta honen alaba Riktrudis. Lauak elkarrekin hitz egiten dute eta kontalariak geroago *Garoan* erakutsiko duen ulertezina ezabatzen du. Frankoen herritik “Erregeak bialdu nau zeregintxo bategaz Euskal-Erriko

marra edo mugetaraiño” (42) aitortzen duen Adalbaldok non ikasi ote du euskara? Lau hizketakide horien artean bi mintzairen jabe zen pertsonaia egon izanagatik, Auñemendiko apezpiku Amando, kontalariak ez dio ematen itzultzaile-lanik. Hortaz, frankoen arteko autura bi euskaldunak batu zirenean, kodez mudatu bazuten ere, bestela jokatzeko du kontalariak iragan hurbilekoetan, gertalekukoek baliatutako hizkuntza eta mintzamoldea egundoko arretarekin jarraitzen duelako eta urrunekoan jaramonik egiten ez diolako.

Kontatutako jazoeren artean dagoen bitarte luze horretan bilakaera esanguratsua izan dute sinesmen erlijiosoek eta hauen azaleratzeek edo hizkuntzen ibilaldiek. Jentilak eta kristauak bizi dira Auñemendin; jentilik ez behintzat, Arranonon eta Oñatin, hango laiko kristau bakar bategandik ez da ateratzen latinismorik, bai arranondotar eta oñatiar bategandik... Hiru kontakizunak taxutu zirenean, desagertuta zegoen frankoen hizkuntzaren aitzinean, gaztelania indartsuak gertalekuak jadetsita zeuzkan. Garaiak ez ezik, ekai batek ere bereizten zituen, historiak, eta osagai honek mugatzen zuen asmazioaren erabilera. Idatzi zenean aspaldi hildako frankoen mintzaira bistaratzeak ekarpenik ez, galerak baino sor zitzakeen, historia katebegi zuen aldetik; izan ere, zenbat eta gehiago estali, areago babesten zuen kontalariak pertsonaia nagusia, historiagileek jakinarazita baitzeukaten Riktrudisen ingurukoek oso gaizki jaso zutela haren ezkontza eta, Adalbaldo ezagutu zuenean nahiz senar-emazteak Ostrabenton bizi zirenean, auñemenditarren kodeari eustea ere bide egokia izan zitekeen etenaren neurria arintzeko: hausturan lokarri bat gorde. Horrenbestez, Riktrudis pertsonaia nagusiak izan ezik, atzerrira joandako orok bereganatu duen mintzairaren zantzua uzten duenez, hark bat egiten du gertalekutik ilki ez diren gainerako pertsonaia nagusiekin.

Kontatutako gertaeren aldiak banantzen dituen bi eleberriek uztartzen ditu erbestean eta erbesteko batekin ezkonduko den pertsonaia sartzeak, *Auñemendiko Loreako* Riktrudis pertsonaia nagusia eta *Garoako* Juan Andres bigarren mailakoa. Ezkontzaren berria Juan Andresek aitari helarazi zionean, aita-amek nola hartu zuten albistea azaltzen du kontalariak:

Ai onen samiña orduan! Ai Ana Joseparen zotiñak! Esan zioten semeorri arren! oroi zezala antxiñakoen esakera jakintsua: *urrutira dijoana ezkontzera, edo da engañatua edo dijoa engañatzer*a. Alperrik... Esan zioten, Jaungoikoaren izenean! etor zedilla etxeruntz ainbat lasterren! (115).

Honela bada, ereduzkoa den pertsonaia nagusi Joanesez eta honen emazteak gaitzespenarekin epaitzen dute semearen erabakia. Bigarren mailakoaren gurasoek arbuiatu dutena Riktrudis pertsonaia nagusiaren aitak onartzen du. Arnoldok heriotzaren ordua zetorkiola sumatu zue-nean, alabari esan zion: “Adalbaldo orrek... iñoiz aitatuko baleutsu ezer... baietz esan eikeozu” (94). Noren eskutik iritsiko baimena, eta Auñemendi menperatu nahi zuten frankoek sustatutako guduei aurre egin zien agin-tariarengandik eta borroka horietan bi seme galdu dituenarengandik. Bi ezkontza hauen artean funtsezko alde bat zegoen: nagusiarenak historia-gileek ikertutakoa du etorburu, ez horrela, bigarren mailakoarenak. Paratzaileak historia langaietako bat zuenez, haiek erakutsitakoari atxiki ondoren baizik ez zuen lortzen irudimena bere gogara moldatzeko askatasuna eta, orduan, adibidez, Adalbaldo euskalduntzen du, Riktrudisek egingo duen ezkontza aita Arnoldok bermatuta zeukala eransten du edo pertsonaia nagusi horri Euskal Herri txiki bat ematen dio Ostrabenton:

Euskal-Erri txiki bat egin eban [...] ‘Erbeste’ ipiñi eutsan etxeari izena, zerren, [...] erbestea zan Riktrudisenzat prankotarren erria. Baiña guztiz ondo eta euskaldun bizi zan. Euskeraz itz egiten zan beti Erbesten (146).

4. Ondorioak

Hiru eleberrietan kontakizuneko kodeari latina gehitzen zaio eta iragan hurbilekoetan, gaztelania eta frantsesa. Beraz, egilearen garaian kokatutako istorioetan osagai sendoagoa da beste hizkuntzen bitartekoa.

Kontakizuneko mintzaira eta emendatutakoak bereizten dira idazketaren alderditik. Euskararekin jarraibide bakarra eta, beste hizkuntzekin, berriz, bi, hiztunaren jabetzeko moduaren arabera desberdinduz, belarriz ala letraz jadetsitakoa izatean sustraituz idazteko gidalerroa. Letramoldeak ere banantzen ditu, euskara letra xehean jarriz, eta, besteak, letra etzanean. Dena den, letra etzanari egotzitako egitekoa zabalagoa da, preseski, azpimarratzea delako, eta horregatik, euskarazko adierazpen jakin batzuk ere letra etzana daramate, onomatopeiek edo esaerek, kasu.

Kresalan gaztelaniaz jardun zutenen berbeta euskaratzen denez, Bilboko egunkaritik ekarritako albistea, Arranondon ezaguna zen lelo bat eta kontalaria transkribatzaile duena dira araua gordetzen dutenak. Eredu bera *Garoan* kanpotarrekin, dela Urkiolako paper saltzailearen papera- ren iragarpenarekin, dela eskaleen eskaintzarekin, dela gailegoek Juan

Andresi egiten zioten harrerarekin, dela haren emazte Dionisiak eta seme Juanitok diotenekin. *Garoako* Patxiko sendagilearen latina eta gaztelania, arauan ipintzen da, Martin eta Moxolo Potoloren gaztelania, ebakeran, eta Juan Andres baizik ez da bi erak elkartzen dituen, gaztelania, arauan, frantsesa, aldiz, ebakeran, nahiz eta biak entzunaz lortu dituen. Euskarri bera idazkunekin, Bergara inguruko hormakoak agerian uzten duenez: soinurik ez duen “h”a ezabatzen da, “f”a “p”az ordezkutzen da, txistukariak nahasten dira...

Kanpotarren artean soilik Amando eta Adalbaldo frankoak dira euskalduntutakoak eta hauen euskara osterantzeko añaemenditarrenak bezala idazten da. Garaiz aldatzean, kontraerak lehen hurbilean finkatzean, ez dago kanpotarrrik euskalduntzen denik eta, esan denez, euskaldunen ahotsetik isuritako beste hizkuntzen idazketa bi tankeran jasotzen dira.

Iragan hurbileko jazoeretako pertsonaiak euskara garbiagoa egitea nahi duen kontalariak, ez du zokoratzen herritar xehean ohiko ziren latinezko eta gaztelaniazko maileguak itsastea, gaztelaniazkoak maiztasun berekoak izango ez baziren ere. Garbizaletasuna eta eguneroko mintzamoldea batzen ditu kontakizunean eta oin-oharrera jotzen du han ezarritako zenbait hitz ebaluatzeko. Gertalekutik ilki ez diren pertsonaien bitartez islatzen da iritsi diren maileguak eta horietako bakar bat ere ez dator pertsonaia nagusiaren ahotsetik, denak bigarren mailakoetatik. Erabiltzaile oro izaera bizikoa edo grina txarren bat duena da, nahiz eta zaletasun kaltegarriren bat zutenek jaulkitakoak izango ziren usutasun gutxiena zutenak, preseski, kontalariak desegokitzat dauzkan inguruetara ailegatutakoak, demen zein ardozaleen giroetara heldu direnak, nola Joanesen seme Iñazio Mari demazaleak hala Peru Odolki ardozaleak baliatzen dituztenak, adibidez.

Hiru kontakizunetan emendatutako mintzairak agertzen dira kode batean edo bitan. Oro har, gaztelania eta frantsesa, kode batean, jatorrizkoari eutsiz ala euskaratuta, eta, eskuarki, erlijiozko testuak iturri dituztenak, bi kodeetan, latinez eta euskaraz, kontakizunean bertan, bestela oin-oharrean jarriz etorburua, egunerokotasuna atzitu dutenak ez bada.

Hiruretan, istorioan ipinitako hitza ohiz kanpokotzat ebazten duen, oin-oharrean tokitzen da esanahia, arrunki, gaztelaniaz, eta, iragan urrunekotik hurbilekoetara igarotzean, kontakizunean barneratzean, bestelako zereginak izendatzen zaizkio.

Erantsitako hizkuntza bakoitzari eginkizun bat edo gehiago egozten zaio: latinari, hizkuntza landuaren eta kristauen elizaren erabilera bistratzea; frantsesari, apaintzea; eta, gaztelaniari, hiru; bata, gertalekuetan sartu diren maileguen lorratza lagatzea; beste biak erbestean ibili direnei ematen zaizkie, ikasbidean kokatuz banaketa, letraz ala belarriz jabetua izatean, letradunen zeregina delako letra gabekoei buru egitea. Azken finean, eskoladunek mintzaira-kodea baino ez dute jadetsei, eta, ezjakinek, berriz, horrekin batera beste zenbait kode. Hitz batez, latina eta frantsesa bakarrik komunikazio bitarteko legez ekartzen dira eta gaztelaniari uzartzen zaizkio iritziak.

Pertsonaien ahotsetik nahiz idazkietatik jasotzen ditu kontalariak beste hizkuntzak, latinez ipintzen duen atalburu baten izenera murriztuz bere eskukoa. Hala, istorioak garatzen diren gertalekuetara ailegatutako mintzairak azaltzera dator paratzailea, baina atxikitakoen artean erbeste lotura daraman bakarrari, gaztelaniari, gaineratzen dio ideologiaren arteko liskarra. Eleberriok moldatu ziren aldirian hautematen ziren alderditik baizik txertatzen dira latina eta frantsesa, lehena, liturgian eta hizkuntza jantzian finkatuz, bigarrena, XVII. mendetik XIX.aren amaiera arte Europako aristokraziaren lingua franca izan zenez, dotoretasunean. Bi mintzaira hauek soilik baliatzen dira istorioak mamitu ziren sasoiari jabe ziren tasunen ikuspegitik eta atzerrikoa den gaztelaniari gehitzen zaio pentsaerak bereiztea. Gaztelaniari bi betekizun esleitzen zaizkio; batetik, gertalekuetara iritsitako zenbait mailegu erakustea; bestetik, egileak babesten eta arbuiatzen dituen usteak aurrez aurre jartzea.

Hizkuntza-kodeaz haratago zihoala gaztelaniarekin jada iragarrita zeukan kontalariak *Kresalan*, ele horren bidez berba egiten zutenak aurkezteko “Bedar txarrak” hautatu zuenean atalburuaren izenburutzat. Solaskideen arteko esteka euskara gaztelaniagatik ordeztzea izanagatik, ideiak lehenesten ditu, goiburu horrekin atalaren edukari egoki erantzuten ez bazion ere, preseski, belar horien artean beste mota batekoa zegoelako, “mendafina”, itsas agintaria, enparauei jarkitzen zaiena. Hurrengoan, *Garoan*, Patxiko sendagileak abarkak baztertu dituztenak, Moxolo Potolo pilotaria eta honen ardangelan biltzen direnak xaxatzen ditu. Bekoz beko ezartzen dituenak gaztelania ezagutzen dutenez, eta elkarrengandik eustazpiak urruntzen dituenek, ondorioztatu behar, muina ez dagoela hizkuntzan, ideologian baizen.

Halaber, *Kresalako* itsas agintariak eta *Garoako* Patxiko sendagileak akuilatzen dituzten horien artean ez dago latinismorik sartzen duenik.

Gaztelania ikasi duten itsas agintariak eta sendagileak ziztatzen dituzteneekin eta kontalariarekin besterik ez dute harremana kontakizunean, eta Patxiko sendagile zirikatzaileak zirikatuek alboratu duten latinaren azterna uzten du.

Beste hizkuntzen idazketa ahotsez ala letraz bereganatua izatean finkatu arren idazleak, ikasbidean ez du tokitzen auzia, elean bertan baizik, latinarekin eta frantsesarekin ez bezala jokutzen duelako gaztelaniarekin. Latina eta frantsesa era desberdinean eskuratu dutenen artean ez dago eztabaidarik, eta justu hor kokatzen da gaztelaniarena, pentsaera batekoen eta aurkakoen tirabira gaineratuz. Horrenbestez, kontakizunean barneratzen dituen beste hiru hizkuntzak bat egiten dute idazketaren irizpidean eta gauzatu ziren garaiko zenbait erabilera islatzean, baina gaztelaniarekin komunikazio bitartekoaren geruza goititzen du, zehatz-mehatz, gorde nahi diren habeetan eragin ditzakeen kalteak emendatzen zaizkiolako. Gaztelania eskolan jabetu duten euskaldun buru-jantzioidi funtsei eusteko ahalmena atxikitzen zaizkie eta entzunaz datorkienei ukatzen zaie. Ezgai hauen aldamenean daude kanpotar gaztelania elebarrak, bai *Kresalako* itsas agintariaren mintzakideak, bai *Garoako* euskaldun hutsa den Joanesez zuzentzen dituen bere biloba Juanitoren usteak, gainerako bilobak aitonaren alde egiten dutenean, Somorrostrora bideratu zen Martin izan ezik, jakina. Honela bada, kontakizunean baliatutako lau komunikabide bakar bat, gaztelania, da egilearen zimenduak kolokan ipintzen dituen.

Kontakizunaren oreka giroa hausteko ezinbestekoa denez gurariren bat eta etsitzen ez duen norbait, *Auñemendiko Lorean* izan ezik, desorekaren eragile nagusiak dira gertalekuarekin etenen bat izan dutenak eta tarte horretan belarriz gaztelania ezagutu dutenak, *Kresalan* belar txarretako bat, indianoa, eta, *Garoan*, Patxikok xaxatzen dituenak. Indianoak Mañasirekin ezkondu nahi du, Juan Andresek irabaziak ondu nahi ditu, Martinek eta Moxolo Potolok Malentxorekin ezkontzea... Ez gertalekua utzi duen orok, ezta gaztelania ama-hizkuntza dutenek gauzatzen dute eginkizun hori, gaztelania adituz jabetu dutenek baino ez. Kanpotik etorritakoak eta gertalekutik irten direnak gaztelania partekatzen dute, baina ulermen horrek elkartzen dituenok funtsek banantzen ditu, istorioaren bultzatzaileen oinarriak ez dituztelako ikasketak dituzten itsas agintariak eta Patxiko sendagileak. Batzuk eta besteak gertalekutik erbestera joandakoak direnez, gakoa ez da jartzen kanpoan ibiltzean, baizik eta jakintza-mailan. Beraz, eskoladunei atxikitzen zaie ideiak gobernatzeko gaitasuna eta ezikasiei kentzen.

Auñemendiko Loreari erantsitako historia langaiak, asmazioa baldintzatzen zuen. Ezin historiagileek aztertu dutena bertan behera laga. Aipatzen den historiagileetako batek “il (Adalbaldo) fut mis a mort par les parents mêmes de Rictrude, toujours mécontents de son mariage” (168) badio, eta ontzaileak Riktrudisi ematen badio protagonismoa, ezkonduz gero, etsaiak herrikideen artean zeuzkan. Pertsonaia nagusiek premiarik gabekoak izanik, ez daukate istorio bat ernetzeko hazirik eta ernamuina ereiten da bigarren mailakoengan. Iragan hurbilekoetan hazi erabakigarriena landatzen da gertalekutik at bizi izan direnean gaztelania jadetsi duten euskaldun ezjakinetan, eta *Auñemendiko Lorean*, aitzitik, Auñemenditik atera ez den Portunengan, Riktrudisekin ezkondu gura zuenarengan, eta, lehenbiziko estropezuak sinesmen desberdinekoak izateak badu ere jatorri, Riktrudis kristaua eta Portun jentila izateak, etsaitzat daukan herriko duke batekin ezkondu zenean Riktrudis, maila pertsonaleko nahiaren koska gainditzen zuen. Hortik aurrera hainbat herrikidek bat egingo dute Portunekin jasan duten laidoa dutela lokarri.

Pertsonaia nagusien bidea baztertu dutenen artean, gertalekutik ilki direnak eta ez dena egon, iragan urrunekoan ez zeukan beste aukerarik, historiagileek jakinarazitakoari jaramon egitekotan behintzat, eta, horren ondoko bietan, bere gogara taxutzeko askatasuna lortzean, kanpoan gaztelania eskuratu dutenek baliatzen ditu egileak, jabetzeko eraren arabera bereiziz, ezjakinei gaitzesten duen ikuskera egotziz eta hauei aurre egingo dien eskoladunei babestu nahi duena esleituz. Azken finean, paratzaileak ongia eta gaizkia bahetzeko ahalmena aitortzen die euskaldun hutsa den pertsonaia nagusiari eta eleanitzak diren ikasiei, eta, gaztelania ama-hizkuntza dutenei zein belarriz bereganatu dutenei ezabatzen, emendatutako kode-hizkuntzetan atzerriko ezaugarria zeraman bakarrari arbuiatzen dituen beste sail bateko kodeak uztartuz. Ondorioz, *Kresalako* itsas agintariak bere solaskideei azaldutako “Erbestetik ekarririk aziagaz emen ernetako bedar txarrak zarie zuek” (106) tesiaren izaeran ezarriz idazleak, bi eleberriotako istorioak froga-leku legez erabiltzen ditu.

5. Erreferentziak

Agirre, D. (1898). *Auñemendiko Lorea*. In A. Toledo (arg.), *Auñemendiko Lorea*. Donostia: Ostoa.

Agirre, D. (1906). *Kresala*. In L. Villasante (arg.), *Kresala*. Oñati: Arantzazuko frantziskotar argitaldaria.

Agirre, D. (1912). *Garoa*. In L. Villasante (arg.), *Garoa*. Oñati: Arantzazuko frantziskotar argitaldaria.